

УДК 347.95

Штефан Олена Олександрівна

к.ю.н., доцент, с.н.с. відділу юрисдикційних форм правового захисту суб'єктів приватного права, судоустрою та судочинства НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України

Штефан Елена Александровна

к.ю.н., доцент, с.н.с. отдела юрисдикционных форм правовой защиты субъектов частного права, судоустройства и судопроизводства НИИ частного права и предпринимательства имени академика Ф.Г. Бурчака НАПрН Украины

Shtefan Olena

Ph.D. in law, associate professor, senior research fellow of department jurisdictional forms of legal protection of private law subjects, judicial system and judicial procedure of Institute of private law and entrepreneurship name F. Burchak of NALS of Ukraine

«ТЯГАР ДОКАЗУВАННЯ» ТА «ОБОВ'ЯЗОК ДОКАЗУВАННЯ» В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ – СПІВВІДНОШЕННЯ ТЕРМІНІВ «БРЕМЯ ДОКАЗЫВАНИЯ» И «ОБЯЗАННОСТЬ ДОКАЗЫВАНИЯ» В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ УКРАИНЫ – СООТНОШЕНИЕ ТЕРМИНОВ

«BURDEN OF PROOF» AND «DUTY OF PROVING» IN CIVIL PROCEEDING OF UKRAINE – CORRELATION OF TERMS

Анотація: Стаття присвячена дослідженню різних підходів процесуалістів до розуміння сутності таких понять як «тягар доказування» та «обов'язок доказування» в цивільному судочинстві, а також проведений аналіз

існуючих підходів розуміння зазначених термінів щодо їх відповідності цивільному процесуальному законодавству України і судовій практиці.

Ключові слова: тягар доказування, обов'язок доказування, сторони, цивільний процес, цивільне судочинство.

Аннотація: Стаття посвячена изучению различных подходов процессуалистов к пониманию таких терминов как «бремя доказывания» и «обязанность доказывания», а так же проведен анализ на соответствие существующих подходов понимания данных терминов гражданскому процессуальному законодательству Украины и судебной практике.

Ключевые слова: бремя доказывания, обязанность доказывания, стороны, гражданский процесс, гражданское судопроизводство.

Summary: The article investigates different approaches of procedural law mavens to understanding of the essence of such concepts as «burden of proof» and «duty of proving» in civil judicial procedure, as well as the author made the analysis of existing approaches to understanding of these terms in regard to their conformity with the civil procedural legislation of Ukraine and court practice.

Key words: burden of proof, duty of proving, parties, civil proceeding, civil litigation.

Виконання завдань цивільного судочинства щодо захисту суб'єктивних прав, свобод та законних інтересів у справах з спірних авторських правовідносин залежить від всебічного, повного і об'єктивного розгляду та вирішення судом таких справ у повній відповідності з чинним законодавством.

Цивільними процесуальними засобами досягнення зазначеної мети є докази і доказування, здійснюване у порядку, передбаченому ЦПК України, і яке складає основу принципу змагальності цивільного судочинства.

У теорії цивільного процесу питання доказів і доказування були широко розглянуті у численних наукових працях українських процесуалістів Д.О. Бочарова, Ж.В. Васильєвої-Шаламової, О.С. Захарової, В.В. Комарова, Д.Д.

Луспеника, В.В. Масюка, Р.В. Тертишнікова, С.Я. Фурси, Т.В. Цюри. Окремі питання доказів та доказування досліджували в своїх роботах Н.Л. Бондаренко-Зелінської, Н.О. Кіреєвої, В.М. Кравчука, М.М. Михеєнка, В.В. Молдована, Л.К. Радзієвської, О.І. Угриновської, В.І. Шишкіна, М.Й. Штефана та інші. Також питання доказів та доказування не обійшли своєю увагою й дореволюційні процесуалісти Є.В. Васьковський, А.Х. Гольмстен, В.М. Гордон, Л.А. Купернік, П.І. Люблінський, К.І. Малишев, Б.В. Попов, Т.М. Яблочков та інші, а також радянські і російські процесуалісти Г.О. Аболонін, О.В. Баулін, А.М. Безруков, Р.С. Белкін, А.Т. Боннер, О.В. Іванов, А.Ф. Клейнман, А.С. Козлов, С.В. Курильов, В.В. Молчанов, В.А. Новицький, Г.Л. Осокіна, В.К. Пучинський, І.В. Решетніков, Т.В. Сахнова, М.К. Треушніков, К.С. Юдельсон, В.В. Ярков та інші.

Незважаючи на досить високий рівень проведених досліджень в цивільній процесуальній доктрині проблем доказів та доказування, водночас науковцями не було приділено належної уваги термінологічним проблемам даного інституту цивільного судочинства. Безпосередню увагу привертає використання у спеціальній літературі термінів «обов'язок доказування» та «тягар доказування», тому саме на розкриття сутності цих понять буде спрямоване дане дослідження.

В теорії цивільного процесуального права досить часто застосовується словосполучення не «обов'язок доказування» а «тягар доказування» (*onus probandi*). Як зазначав Е.В. Васьковський тягар доказування є технічним терміном, який не є рівнозначним «обов'язку доказування»: такого обов'язку не існує, оскільки взагалі у сторін відсутні будь-які процесуальні обов'язки: вони можуть не вчиняти жодних процесуальних дій. Проте, оскільки сторона бажає виграти справу, вона повинна довести ті обставини, якими вона обґрунтовує свої вимоги або заперечення, тому й говорять, що на неї покладається «тягар доказування» цих обставин. Таким чином, під «тягарем доказування» слід розуміти необхідність для конкретної сторони встановити ті обставини, не з'ясування яких може потягнути за собою настання невігідних для неї наслідків [6, с. 295].

Така позиція була піддана критиці багатьма процесуалістами радянської доби. Різні підходи до розуміння тягара доказування та обов'язку доказування призвело до формування різних течій в теорії цивільного процесуального права. Так, на думку російського дослідника Я.А. Максимкіна в науці цивільного процесуального права існує два терміни: «тягар доказування» і «обов'язок доказування». Проте сам дослідник вважає що під тягарем доказування слід розуміти одночасно право і обов'язок по доказуванню [12, с. 219].

В цьому контексті більш об'єктивною видається точка зору сучасного дослідника проблем інституту доказування в цивільному процесі В.Д. Андрійцьо, який вважає, що сформувався три підходи до розуміння тягара доказування [1].

Відповідно до першої точки зору, в цивільному процесуальному праві можна говорити про право, а не обов'язок доказування. Так, безпосередньо С. С. Бичкова, аналізуючи закріплений у ч. 2 ст. 27 ЦПК України обов'язок осіб, які беруть участь у справі, подавати докази, підтверджує, що тут мова йде про право, а не обов'язок доказування, оскільки даний обов'язок стосується не факту, а часу подання доказів [4, с. 90-91]. Подібну думку висловлювали й К. В. Гусаров [9, с. 137], В. В. Молчанов [13, с. 103–107], К. С. Юдельсон [21, с. 84-85] та ін.

Представники другого підходу, такі як В.В. Бутнєв [5, с. 57-62], М.А. Гурвич [8, с. 17], І. В. Решетникова [15, с. 155] вважають, що доказування є юридичним обов'язком, невиконання якого може призвести до настання несприятливих правових наслідків для сторони, яка його не виконує.

Третя концепція полягає у тому, що її прихильники вважають, що доказування одночасно є і правом, і обов'язком. Так, наприклад, В.П. Феннич вказує, що право доказування за своєю суттю є можливістю надання доказів, участі в їх дослідженні, попередній оцінці, що гарантована сукупністю процесуальних норм й особисто реалізується самими зацікавленими особами й у відповідності зі своїми процесуальними інтересами та вибором міри поведінки. Право реалізується з волі самих уповноважених осіб. Обов'язок доказування, на відміну від права, полягає в необхідності здійснення комплексу

дій з доказування, який визначається не вибором або за розсудом суб'єкта доказування, а можливістю настання несприятливих наслідків у разі їх невиконання або іншими мірами впливу, наприклад, відмовою суду визнати існуючим факт, який підтверджує сторона, у випадку невиконання обов'язку з його доказування [19, с. 99].

Слід відзначити, що цей підхід до розуміння доказування співпадає із пануючим розумінням доказування у теорії німецького цивільного процесуального права. Так, за німецькою цивільною процесуальною доктриною, існує «тягарем доказування», оскільки кожна із сторін зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається. В той же час, німецьке цивільне процесуальне законодавство містить винятки із принципу диспозитивності, дозволяючи суду брати активну участь у збиранні доказів, якщо пред'явлені докази сторонами були недостатніми для переконання суду в дійсних обставинах справи [10, с. 104-105].

Визначаючи «тягар доказування» слід брати до уваги те, що зазначений термін не отримав свого закріплення в цивільному процесуальному законодавстві та використовується виключно в теорії цивільного процесуального права. Виходячи із наведених розумінь цього терміну під ним розуміють саме діяльність, пов'язану із доказуванням і саме характер цієї діяльності, науковцями сприймається по різному.

Якщо звернутися до ЦПК України то можна зустріти, що дії суду та осіб, які беруть участь у справі щодо доказування, законодавець формулює як обов'язок (наприклад, ст.ст. 10, 27, 60, 131 ЦПК України та ін..) і як право (наприклад, ст.ст. 27, 136, 137, 143 ЦПК України та ін..). Такий підхід законодавця не сприяє однозначному розумінню процесу доказування.

Так, ті вчені, які підтримують точку зору, що доказування є обов'язком заінтересованих осіб звертаються до ознак диспозитивності цивільного процесу і роблять висновок, що в цивільному процесі на заінтересованих осіб покладаються «диспозитивні цивільні процесуальні обов'язки [2].

Безпосередньо С. Л. Дегтярьов вважає, що диспозитивність процесуального характеру (свобода вибору) закінчується з визначенням

певного варіанту поведінки, тому, що в подальшому ця особа зіштовхується з необхідністю виконати відповідні обов'язки та умови, що передбачені законодавством [11, с. 10).

Сучасний український дослідник В.Д. Андрійцьо підтримуючи точку зору, відповідно до якої доказування розглядається як обов'язок вважає, що подання доказів до суду слід розглядати як один із способів доказування, призначення експертизи – ще один спосіб [1].

Наведені позиції процесуалістів підтримати не можна. Вбачається, що їх головна помилка полягає у тому, що докази, доказування та доведення обставин, на які заінтересована особа посилається як на підставу своїх вимог і заперечень, виходячи із наведених тверджень практично розглядається як одна процесуально-правова категорія. Натомість «подання доказів», «доведення обставин» і «доказування» є різними як за своїм змістом, так і процесуальними строками здійснення. Так, само по собі доказування, за своїм змістом є найбільш широким цивільно-процесуальним терміном, який характеризується як діяльність (процесуально-розумова), що складається з окремих стадій, включаючи у себе як подання доказів, так і доведення обставин, на які заінтересовані особи посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень. В цій діяльності беруть участь як сторони та треті особи, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору так й суд. Відповідно, розглядати «доказування» обов'язок сторін та третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору не можна.

Для того щоб зрозуміти зміст словосполучень «подання доказів» та «доведення обставин» слід звернутися до загальновідомої в теорії права догми – кожне право кореспондується з відповідним обов'язком. Такими чином, подання доказів (ч. 1 ст. 27 ЦПК України), як самостійний термін цивільного процесуального права є правом заінтересованої особи, якому відповідає обов'язок по доведенню обставин, на які посилається ця заінтересована особа як на підставу своїх вимог і заперечень (ч. 1 ст. 60 ЦПК України).

Не реалізація заінтересованою особою свого права щодо подання доказів тягне за собою невиконання обов'язків по доведенню обставин, що призводить

до настання негативних для такої особи наслідків. Негативні наслідки будуть полягати не у застосуванні цивільно-процесуальних санкцій, а у втраті можливості захистити своє право, яке заінтересована особа вважає порушеним, тобто її право залишається не захищеним. Також така особа втрачає можливість повторно звернутись із вимогами до того самого відповідача, про той самий предмет і з тих самих підстав, а також втрачає час і свої кошти. В свою черг, якщо відповідач не доводить обставини, які складають підставу його заперечень, він може стикнутися із досить серйозною проблемою при оскарженні рішення суду першої інстанції. Оскільки відповідачу необхідно буде, окрім доказів, які він не подав до суду першої інстанції, в апеляційній скарзі обґрунтувати поважність причин їх неподання (п. 6 ч. 1 ст. 295 ЦПК України).

Правильність висловленої точки зору підтверджується й численними прикладами із судової практики. Так, наприклад, автор наукового твору звернувся до відповідачів про стягнення компенсації за порушення авторського права та відшкодування моральної шкоди. Позивач свої позовні вимоги обґрунтовував тим, що відповідач незаконно розмістив в мережі Інтернет його науковий двір та здійснював його продаж. Розглядаючи цю справу суд, керуючись як відповідними положеннями ЦПК України так й Постановою Пленуму ВСУ №5 від 04.06.2010 р. «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав» визначив, що майнова відповідальність за порушення авторського права настає за наявності певних, встановлених законом умов: факту протиправної поведінки особи; шкоди, завданої суб'єкту авторського права; причинно-наслідкового зв'язку між завданою шкодою та протиправною поведінкою особи; вини особи, яка завдала шкоди (ч. 3 ст.60 ЦПК України, п. 12 Постанови Пленуму ВСУ №5 від 04.06.2010 року «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав»).

Отже, необхідною умовою настання відповідальності є доведення порушення авторських прав або загрози такого порушення.

Суду такі докази не надані. Не надано доказів а ні відтворення, а ні продажу власне твору в будь-якій зовнішній формі (рукопис чи електронний варіант) з боку відповідача.

В наданих позивачем доказах зазначена лише назва твору і в жодному доказі не йдеться про використання чи продаж цілого об'єкту твору. Не представлено до суду ні оригінального тексту дисертації ні того тексту, що нібито (на думку позивача) використовувався.

Також суд взяв до уваги положення п.32 Постанови Пленуму ВСУ №5 від 04.06.2010 року «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав», в якому зазначалось, що при вирішенні відповідних спорів суд повинен встановити, чи перебуває веб-сайт та розміщена на ньому інформація в розпорядженні особи, якій пред'явлено позовні вимоги, а також, чим підтверджується факт порушення нею авторського права. Дані про власника веб-сайта можуть бути витребувані відповідно до положень ЦПК у адміністратора системи реєстрації та обліку доменних назв та адреси українського сегмента мережі Інтернет.

Позивач необхідних доказів суду не надав, а також не звертався із клопотанням про витребування необхідних доказів.

На підставі цього суд приходить до висновку, що позивачем не були доведені в суді факти, які свідчать про порушення його авторського права. Суд вирішив у позовних вимогах відмовити [16].

Наведений приклад із судової практики підтверджує, що подання доказів є саме правом заінтересованих осіб. В той же час, нехтування обов'язком по доведенню обставин, що складають підставу його вимоги, призвело до настання несприятливих наслідків – авторське право позивача залишилось незахищеним, позивач не має можливості повторно звернутися із вимогою до цього ж відповідача із цього ж предмету спору і з цих же підстав. Також позивач втратив час і поніс грошові втрати, пов'язані із розглядом справи у суді. Таким чином, невиконання обов'язку по доказуванню для сторін буде мати негативні наслідки матеріально-правового і процесуально-правового характеру.

На необхідність доведення обставин, які складають підставу вимог і заперечень заінтересованих осіб вказується й у міжнародно-правових актах. Так, безпосередньо в Угоді про торговельні аспекти права інтелектуальної власності (TRIPS), яка була ухвалена у 1994 р. під час Уругвайського раунду переговорів в межах Всесвітньої торговельної організації (ВТО) на підставі Рішення Ради ЄС 94/800/ЄС, на країн-членів ВТО покладається обов'язок забезпечити право учасників судового процесу, які використовуючи існуючу систему судів в тій чи іншій країні, а також на підставі норм законодавства, могли підтвердити свої вимоги надавши необхідні докази та іншу інформацію, яка необхідна для вирішення справи [18].

У теорії цивільного процесуального права значна кількість дослідників ототожнює «тягар доказування» із «обов'язком доказування». Так, наприклад, А.В. Новицький вважає, що тягар доказування це процесуальний обов'язок, який є проявом здатності суб'єктів доказування відстоювати свої правові позиції, відмова від яких призводить до негативних правових наслідків для цього суб'єкта доказування [14, с. 146-198].

Інша група дослідників пов'язує «тягар доказування» із розподілом між сторонами обов'язку по доказуванню обставин, що складають підставу їх вимог і заперечень [20].

При вирішенні питання про те, на яку сторону покладається обов'язок довести ті чи інші обставини, які мають значення для вирішення справи про захист авторського права, необхідно враховувати, що відповідач повинен довести додержання із його сторони усіх вимог Закону України «Про авторське право і суміжні права», особливо коли у позивача існує впевненість у порушенні його прав шляхом незаконного використання об'єктів авторського права. У пунктах 12, 42 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 4 червня 2010 року № 5 «Про застосування судами норм законодавства про захист авторського права і суміжних прав» вказується, що відповідно до ч. 3 ст. ЦПК України кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом. При цьому порушником авторських прав можуть

бути будь-які учасники цивільних відносин, що визначені в ст. 2 ЦК України, які своїми діями (бездіяльністю) порушують особисті немайнові і (або) майнові права суб'єктів авторських прав. Позивач повинен довести факт наявності в нього авторського права, факт порушення його прав відповідачем або загрозу такому порушенню, розмір шкоди (за винятком вимоги виплати компенсації), якщо вона завдана, та причинно-наслідковий зв'язок.

Виходячи із викладеного вбачається, що термін «тягар доказування» є значно ширшим і не обмежується лише діяльністю заінтересованих осіб по доказуванню своєї позиції в суді. Даної точки зору притримується і О.В. Баулін, який вважає, що тягар доказування характеризується як комплексне процесуальне явище, яке являє собою поєднання прав учасників процесу і необхідності висунути та довести підстави своїх вимог або заперечень, що обумовлені його матеріально-правовою заінтересованістю у вирішенні справи, обов'язком доказування фактів, які мають значення, а також комплексом процесуальних обов'язків суду з встановлення юридично значущих обставин [3, с. 90-91].

Підтримуючи наведену позицію О.В. Бауліна, слід зазначити, що метою доведення підстав вимог і заперечень є переконання суду в правильності позиції однієї із сторін. В цьому контексті привертає увагу англо-американська теорія цивільного процесуального права. Як зазначає Т. Руда в американській теорії права тягар доказування (*burden of proof*) є поняття доказового права, що вказує на те, яка сторона (позивач чи відповідач) повинна надати докази з вирішальних питань позову під ризиком вирішення справи на користь протилежної сторони. Втім, даний термін вживається у двох значеннях. В історично-традиційному значенні «тягар доказування» означає обов'язок сторін переконати суд у своїй правоті і в сучасній спеціальній літературі цей обов'язок називають «тягар переконання» («*burden of persuasion*»). Проте, набагато частіше «тягар доказування» використовується як термін, яким охоплюється «тягар переконання» (обов'язок сторін посилатися на докази, переконати суд у правдивості наведених нею обставин) та «тягар подання доказів» (*burden of production*, або *burden of going forward with the evidence*), тобто необхідність

подати достатню кількість доказів щодо кожного «елементу» позову, що б суд міг вирішити питання на користь відповідної сторони [17, с. 48].

Викладені підходи американської теорії цивільного процесуального права можуть бути корисними для розвитку національної теорії цивільного процесуального права.

Широкого підходу у тлумаченні словосполучення «тягар доказування» дотримувалися деякі сучасні російські процесуалісти, наприклад, Н.М. Коршунов та Ю.Л. Мареев, які вважають, що тягар доказування включає надання, дослідження і оцінку доказів [7, с. 229].

Підсумовуючи викладене можна зробити висновок, що терміном «тягар доказування» визначається комплексне процесуальне явище - обов'язок заінтересованих осіб довести ті обставини, на які вони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень з метою переконати суд у своїй правоті та запобігти настанню негативних наслідків матеріально-правового і/або процесуально-правового характеру. В свою чергу доведення обставин, що складають підставу вимог і заперечень обумовлюється правом заінтересованих осіб подавати докази. В залежності від обраної сторонами стратегії і тактики у захисті своїх прав та інтересів вони можуть обрати як їм діяти в суді – пасивно (стверджувати про будь-які обставини і не підтверджувати їх доказами) або активно (стверджувати про будь-які обставини і підтверджувати їх наданням відповідних доказів).

Література:

1. Андрійцьо В.Д. Доказування обставин цивільної справи: право чи обов'язок? / В.Д. Андрійцьо. // Теорія і практика правознавства. - 2013. - Вип. 2. [Електронний ресурс]. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipp_2013_2_14.pdf;
2. Барашков С. А. Диспозитивные обязанности в гражданском процессе / С. А. Барашков // Правоведение. – 1985. – № 2. – С. 67–71. – [Электронный ресурс] URL: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=179481>;
3. Баулин О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. – М.: Городец, 2004. – 272 с.;

4. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: моногр. / С. С. Бичкова. – К.: Атіка, 2011. – 420 с.;
5. Бутнев В. В. Характер обязанности по доказыванию в гражданском судопроизводстве и арбитражном процессе / В. В. Бутнев // Теория и практика установления истины в правоприменительной деятельности: сб. науч. тр. – Иркутск, 1985. – 210 с.;
6. Васьковский, Е. В. Учебник гражданского процесса / Е. В. Васьковский. - М. : Изд-ие бр. Башмаковых, 1914. – 572 с.;
7. Гражданский процесс: учебник / Н.М. Коршунов, Ю.Л. Мареев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Эксмо, 2007. – 768 с.;
8. Гурвич М. А. Является ли доказывание в гражданском процессе юридической обязанностью? / М. А. Гурвич // Советская юстиция. – 1975. – № 5. – С. 14–17;
9. Гусаров К. В. Проблемы гражданской процессуальной правосубъектности: дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук: 12.00.03 / К.В. – Х., 2000. – 201 с.;
10. Давтян А.Г. Гражданское процессуальное право Германии. – М.: Городец-издат, 2000. – 320 с.;
11. Дегтяров С. Л. Природа процессуальных прав и обязанностей участников гражданского судопроизводства / С. Л. Дегтяров // Российский судья. – № 2. – 2007. – С. 9-11;
12. Максимкин Я.А. Бремя доказывания в гражданском процессе // Юридический аналитический журнал. - Самара: Изд-во Самар. ун-та, 2005, № 3-4. – С. 219-221;
13. Молчанов В. В. Основы теории доказательств в гражданском процессуальном праве: учеб. пособие / В. В. Молчанов. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2012. – 360 с.;
14. Новицкий В.А. Правовые взгляды русских юристов конца XIX - XX вв. в области доказательственного права России. (Гражданско-процессуальный

- аспект). Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.А. Новицкий - Ставрополь, 2000. – 215 с.;
15. Решетникова И. В. Курс доказательственного права в российском гражданском судопроизводстве / И. В. Решетникова. – М.: НОРМА (Изд. гр. «НОРМА-ИНФРА-М»), 2000. – 288 с.;
16. Рішення від 12 червня 2013 р. Колегія суддів Судової палати з розгляду цивільних справ апеляційного суду Луганської області по Справі № 2-1695/12, Провадження № № 22ц/782/244/13 – [Електронний ресурс]. ULR: <http://pravoscope.com/act-rishennya-2-1695-12-kartashov-o-yu-12-06-2013-spori-pro-pravo-intelektualno-vlasnosti-spori-pro-avto-s>;
17. Руда Т. Поняття і зміст інституту доказування в цивільному процесуальному праві США та України: порівняльний аспект / Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка - 79/2008. – С. 47-50;
18. Угода про торгівельні аспекти прав інтелектуальної власності СОТ від 15.04.1994 р. – [Електронний ресурс]. ULR: <https://www.zakon2.rada.gov.ua>;
19. Феннич В. П. Цивільний процес. Конспект лекцій: навч. посіб. / В. П. Феннич. – Ужгород: Вид-во Закарпатського держ. ун-ту, 2005. – Ч. 1. – 130 с.;
20. Чернооченко С.І. Цивільний процес: навч. посібник для вузів / С.І. Чернооченко - 3-тє вид., переробл. та доп. - К.: Центр учбової літератури, 2014. - 417 с. - [Електронний ресурс]. ULR: http://pidruchniki.com/1685030354605/pravo/rozpodil_obovyazkiv_dokazuvannya;
21. Юдельсон К. С. Проблема доказывания в советском гражданском процессе / К. С. Юдельсон. – М. : Госюриздат, 1951. – 295 с..